

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2013

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 12.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C:	Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(40)
2. Hlaya swiletelo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nkhwatihata emakumu ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.
6. Nombora nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke xiswona.
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso XIN'WANA na XIN'WANA.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.
10. U tsundzuxiwa ku heta kwalomu ka timinete ta 40 eka XIYENGE XA A, timinete ta 25 eka XIYENGE XA B na timinete ta 55 eka XIYENGE XA C.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

1	Nkarhi i awara ya nhungu namixo. Siku i Musumbunuku eka n'hwetini ya Khotavuxika emugangeni wa Tekamahala. Dyambu na rona a ri tixele kahle. Ntshungu a wu ri eku hlaleleni ka leswi a swi ri eku humeleleni, laha jaha ra kwalomu ka makumembirhikaye wa malembe a ri ri karhi ri hlamusela laha byalwa na mabokisi ya mafole (tikhatuni ta fole) a ri swi tumbetile kona. Phela lava va foramu ya maphorisa a va chacheriwi marhonge, laha ku nga na vaXibeyilana, vaMbhekoda, vaMsengi na vaDlayani, swi ta ku rhidimba u sala u lo lee!
2	Swi ve tano na le ka yena Tekani, u biwile ku kondza a ku Xikovela i hosi. Leswi swi endlile leswaku a ko a boxa hi xin'wexin'we a ri karhi a khanisa timhunti leswaku u yise kwihi nhundzu leyi a a yi yivile. Swin'wana swa leswi a a swi yivile a swi tumbetiwele eka va munghana wa yena Fahlaza loyi a a yiva na yena. Loko ku ta yiwa eTshamisekani eka va Fahlaza, se a a swi twile khale leswi a swi ri eku humeleleni eTekamahala leswaku ku khomiwile muyivikulobye loyi a tshoveke vhengele ro xavisa byalwa ra ka Makahlule. Hambileswi n'wana wa vanhu a xi tibyele leswaku xi ta humesa leswi xona a xi ri na swona, xi mbeyeteriwile lero na ta mbeyeteriwa. Hala a wo twa va ku: 'Dlaya, <i>bulala ... bulala ...</i> ', ku kombisa leswaku vaakatiko va Tekamahala se a va karhele hi ntungu lowu wo yiveriwa. Vamani? vaDlayani, loko va twa leswo: ' <i>Bulala</i> ', na laha a va ba kona a va nga ha langutisi. Ngati yi halaka ku suka enhlokweni, leswi a swi terisa vusiwana mbuya, hambi va ku ku biwa ka khamba, leswi a swi nga ha ri swona!
3	Tekani u bohiwile hi ntambu a kokakokiwa hi movha. Leswi a a ri xiswona a swi tikomba leswaku a nge hanyi. U biwile hi nsimbhi ethavathaveni, a wela ehansi. Lava va ximbilwana se a va sungula ku suketela hikuva a va swi vona leswaku leswi a swi ri eku humeleleni swi ta va hoxa ekhombyeni. Phela a va ba, van'wana va vona a va languterile ku hlantswiwa swandla hikuva a ku ri khale va nga ha xeweti <i>baas</i> . Tekani wa vanhu u biwile ku kondza a ku: 'Tatana, amukela moya wa mina!'
4	Vaaki va Tshembanenge na vona va ku: 'Hi nga ka hi nga dlayeriwi munhu hi miyela', va yile va ya fayetela vhengele ra byalwa na mathekisi ya Makahlule. Leswi mukhanselara na yena a a ri kona loko mhaka leyi yi humelela, na wa yena movha wu hoxeteriwile hi maribye ku kala a ku, 'xa ntimba i bodhlela!'

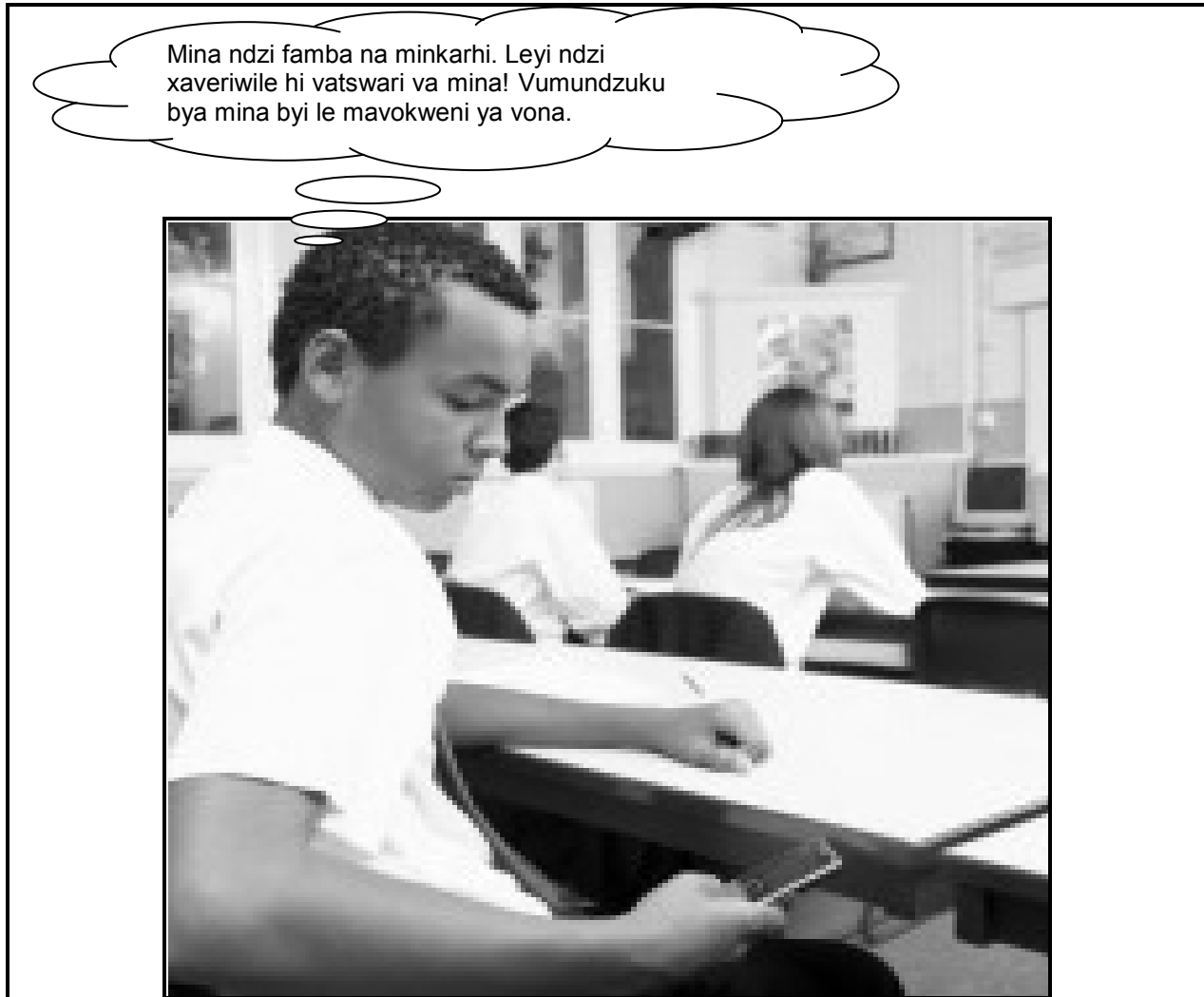
5 Tiqingho ti biwile ku ya exitichini xa maphorisa. Loko maphorisa ya ta va ya fikile ya kumile leswaku humba a yi olele nkuma hakunene eka Tekani wa vanhu. Maphorisa ya vitanile vo rhwala mintsumbu na va foramu ya maphorisa ku va vutisa hi leswi nga humelela. Va mochara va fikile va rhwala ntsumbu va wu yisa exirhamini. Maphorisa phela ya swi kota ku miyeta xidzedze, na loko ya lava ku ku yisa ematayeni ya swi kota ku ku onga leswaku ya ta ku phasa. Swi ve tano na le ka vona va foramu ya maphorisa hikuva va komberiwile ku ya nyika xitatimende emaphoriseni. Ku dlaya i nandzu, hambu eBibeleni ku tsariwile leswaku: 'U nga tshuki u dlaya', se vona a va ri vamani vo dlaya munhu ku nga humeleli nchumu? Loko va fika exitichini xa maphorisa xitatimende xi tekiwile, ivi mune eka ntshungu va nga ha pfumeleriwi ku tlhelela emakaya ya vona. Vaehleketeleriwa va voniwile nandzu hi majisitarata kutani va pfaleriwa.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana ntshungu lowu ku vulavuriwaka hi wona eka ndzimana a wu ri wa yini? (2)
- 1.2 Xana Tekani a a beriwa yini? (2)
- 1.3 Boxa vito ra munghana wa Tekani na ndhawu leyi a a tshama eka yona. (2)
- 1.4 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi landzelaka:
  - 1.4.1 Humba a yi olele nkuma. (2)
  - 1.4.2 Ku khanisa timhunti. (2)
- 1.5 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona**, kutani u seketela nhlamulo ya wena.
  - 1.5.1 Fahlaza u biwile ku kondza a lova. (2)
  - 1.5.2 Mbhokoda a a xanisiwa hi makhamba evhengeleni ra yena. (2)
- 1.6 Nyika ndzimana leyi nhlokomhaka leyi faneleke. (2)
- 1.7 Xana i mhaka ya kahle ku va vaakatiko va teka nawu va wu veka emavokweni ya vona? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.8 Hi wihi nkoka wo va ku tekiwile xitatimende loko ntshungu wu ta va wu dlayile khamba? (2)

XITSHURIWA XA B: XITSHURIWA XO VONIWA

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xifaniso xi kumiwe eka www.studentsinclassroomimages.com]

- 1.9 Boxa leswaku vanhu lava nga exifanisweni va le kwihi u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.10 Xana ku hambana exikarhi ka vadyondzi vambirhi lava nga emahlweni na loyi a nga laha ndzhaku hi kwihi? (2)
- 1.11 Leswi swi endliwaka hi mufana loyi a tshameke a ri yexe eka ndhawu leyi swa amukeleka xana? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.12 Xana loko mufana loyi a a ri munghana wa wena a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na leswi a nga eku swi endleni? (2)

1.13 'Vumundzuku bya mina byi le mavokweni ya vona.'

Marito lawa ya nga ha va na nkucetelo lowu landzelaka:

A Mufana loyi a nga ha loloha ku dyondza hikwalaho ko tshemba vatswari va yena.

B Mufana loyi a nga ha tshama ekaya na vatswari va yena a nga yi exikolweni.

C Mufana loyi a nga ha ba vatswari va yena. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C**

U komberiwile ku vulavula hi matshungulelo ya ntshikelelo wa miehleketo.

Hlaya ndzima (xitshuriwa xa C) leyi nga laha hansi kutani u longoloxa minkutlunya ya NKOMBO ya matshungulelo ya miehleketo eka nkomiso wa wena.

1. Longoloxa NKOMBO wa minkutlunya hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala nkutlunya WUN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

MATSHUNGULELO YA NTSHIKELELO WA MIEHLEKETO.

Swiphigo swi tshama swi ri kona evuton'wini kambe ku hlula swona swi huma eka wena. Hakanyingi loko munhu a ri na swiphigo wa tshikeleleka emiehleketweni, leswi endlaka leswaku a rivala swilo hi ku hatlisa, a hela mbilu na ku holovela vanhu hambu swi nga fanelangi. Ntshikelelo wa miehleketo wu nga nyanyisiwa hi loko munhu a titoloveta ku tirhisa swidzidziharisi leswaku a ta rivala xiyimo lexi a nga eka xona. Swin'wana leswi vangaka ntshikelelo wa miehleketo i ku va munhu a navela swilo leswi a nga ta ka a nga swi fikeleli na siku na rin'we evuton'wini. Ku tirhisiwa ka mali hi vusopfa na swona swi nga vanga ntshikelelo wa miehleketo. Ku titshemba na ntiyiso ematshan'weni yo tixisa na ku hlundzuka i swa nkoka eka xiyimo lexi. Langutana na swihoxo leswi u nga kotaka ku swi lulamisa, kambe leswi nga lulamisekiki rivala hi swona u ya emahlweni na vutomi. Kuma munhu wo tshembeka u vulavula na yena, ku nga va mudyondzisi, mufundhisi, munghana kumbe mutswari. Ku endla vutiolori minkarhi hinkwayo swi endla leswaku miri wa munhu wu kota ku lwa na ntshikelelo wa miehleketo. Tinyike nkarhi wo hungasa na wo etlela u wisa. Minkarhi yo tala tshama u ri karhi u endzela vanhu lava u va rhandzaka. Tihela u hunguta kumbe u tshika ku tirhisa swipyopyi na swidzidziharisi. Ku vona madokodela na ku landzelela swileriso swo nwa mirhi, ku dya swakudya leswi akaka miri swo fana na matsavu na mihandzu na ku nwa mati hi mfanelo swi nga pfuneta ku antswisa xiyimo lexi.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

NKOKA WA SWIKOMBANKARHI SWA NSUKU

Lexi i xa muhlovo wa xona hakunene. Wa ha yimele yini? Tikumele xa wena xa muhlovo wa nsuku hi nomo lowu! A ku na xikombankarhi xin'wana lexi ololoxaka timhaka handle ka xa muhlovo wa nsuku. Lava va nga na swa le mandleni va nga ha hetu nkarhi hikuva va ri: **'Mhunti yi biwa ya ha ri na mahika.'**

[Xifaniso xi kumiwe eka www.wristwatchesimages.com]

- 3.1 Hikwalaho ka yini nhlokomhaka ya xinavetiso lexi yi tsariwile hi fonto leyikulu leyi tikisiweke? Hlawula nhlamulo YIN'WE eka leti landzelaka.
- A Ku endlela leswaku lava nga kotiki ku vona maletere lamatsongo va kota ku hlaya.
- B Ku dyondzisa vaamukeri va mahungu hi ku hambana ka tifonto.
- C Ku koka mahlo/rinoko ra vaamukeri va mahungu leswaku va ta xava xikombankarhi lexi. (1)
- 3.2 Hikokwalaho ka yini ku tirhisiwile 'nsuku' ku navetisa xikombankarhi lexi? (2)
- 3.3 Xana xifaniso lexi nga laha henhla xi tekiwe eka mpfhuka wa le kwihi? (1)
- 3.4 Tsavula xivulwa lexi kombisaka mboyamelatlhelorin'we eka xinavetiso lexi. (2)
- 3.5 Nyika ntirho wa xiaki lexi tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
- Tikumele xa wena xa muhlovo wa nsuku hi nomo lowu. (2)
- 3.6 Xana i ntiyiso leswaku a ku na xikombankarhi xin'wana lexi ololoxaka timhaka handle ka xa muhlovo wa nsuku. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4**XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

Xiya khathuni leyi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

[Xifaniso xi kumiwe eka www.images.com]

4.1 Mavulavulelo ya munhu loyi a nga exifanisweni ya kombisa leswaku hi yena ...

- A Mukamberi wa swikolo.
- B Matsalana.
- C Nhloko ya xikolo.

(1)

4.2 Hi ku vona ka wena, a ku humelela yini ku kala a vula marito lama nga eka xitshuriwa?

(2)

4.3 Siva rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi hi risivinene ra munhu wa vumbirhi.

Leswi hi leswi ndzi lavaka swona laha xikolweni xa **mina**!

(1)

4.4 Rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka ri le ka rhavi ra xitlhelelo. Nyika ntirho wa rona ku ya hileswi ri nga tirhisiwa xiswona exivulweni lexi.

Lava vadyondzi ndza **tinyungubyisa** hi vona.

(2)

- 4.5 Xana ku va munhu loyi a vulavulaka a nga lavi huwa exikolweni i mhaka leyinene ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.6 Tsala mavizweni wa rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka.
I **huwa** ya yini laha tlilasini? (1)
- 4.7 Tsala vun'we bya rito leri tikisiweke exivulweni lexi landzelaka:
Lava **vadyondzi** ndza tinyungubyisa hi vona. (1)
[10]

XIVUTISO XA 5

XITSHURIWA XA F: PROSI

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

Mampihinini a a ri n'wana wa tuva wa tatana Tinjhovo na N'waChovolo. Ku khomiwa ka yena bya tandza swi endlile leswaku a nyenyela swinene. Ku twa ku vavanyana hi ye' dokodela. Xidokodelana xa vanhu na xona a xi nga dyi ro vupfa. Loko swi pfukile ku khahliwa be!

Siku rin'wana mudyondzisi Rivoyi u ringetile ku koka Mampihinini tindleve hikwalaho ka milutlu. Mampihinini a n'wi byela leswaku yena a nga hluphekangi. Xi n'wi hlantswa a sala a lo cacaa, phela a xi nga bavi, a xo khalakhasa kunene!

Mampihinini a xi nga thandlekiwi voko. Leswi swi endlile leswaku xi nga xiximi, xi nyenyela na ku tiendlela hinkwaswo hi ku rhandza. Swa xikolo na swona a swi nga fambi kahle. Siku rin'wana mudyondzisi Rivoyi u tsundzuxe Mampihinini loko a ta va a faye n'wana un'wana hi xitina, kambe u lo tichela mpfundze emakatleni eka N'waChovolo.

Nkarhi wa xikambelo wu fikile, vana lava a va hanya hi majenje ku ya hi Mampihinini va pasile hi tinyeleti kambe yena a sarisa sweswi. Leswi swi hlundzukisile mana wa yena a vula leswaku n'wana wa yena a nge tluli hi vana va swisiwana lava dyaka nhwala va xeva hi taya. A a rivarile leswaku ndzilo wu tswala nkuma, hambileswi nuna wa yena a a dyondzekile na ku tlhariha.

[Vutitumbuluxeri]

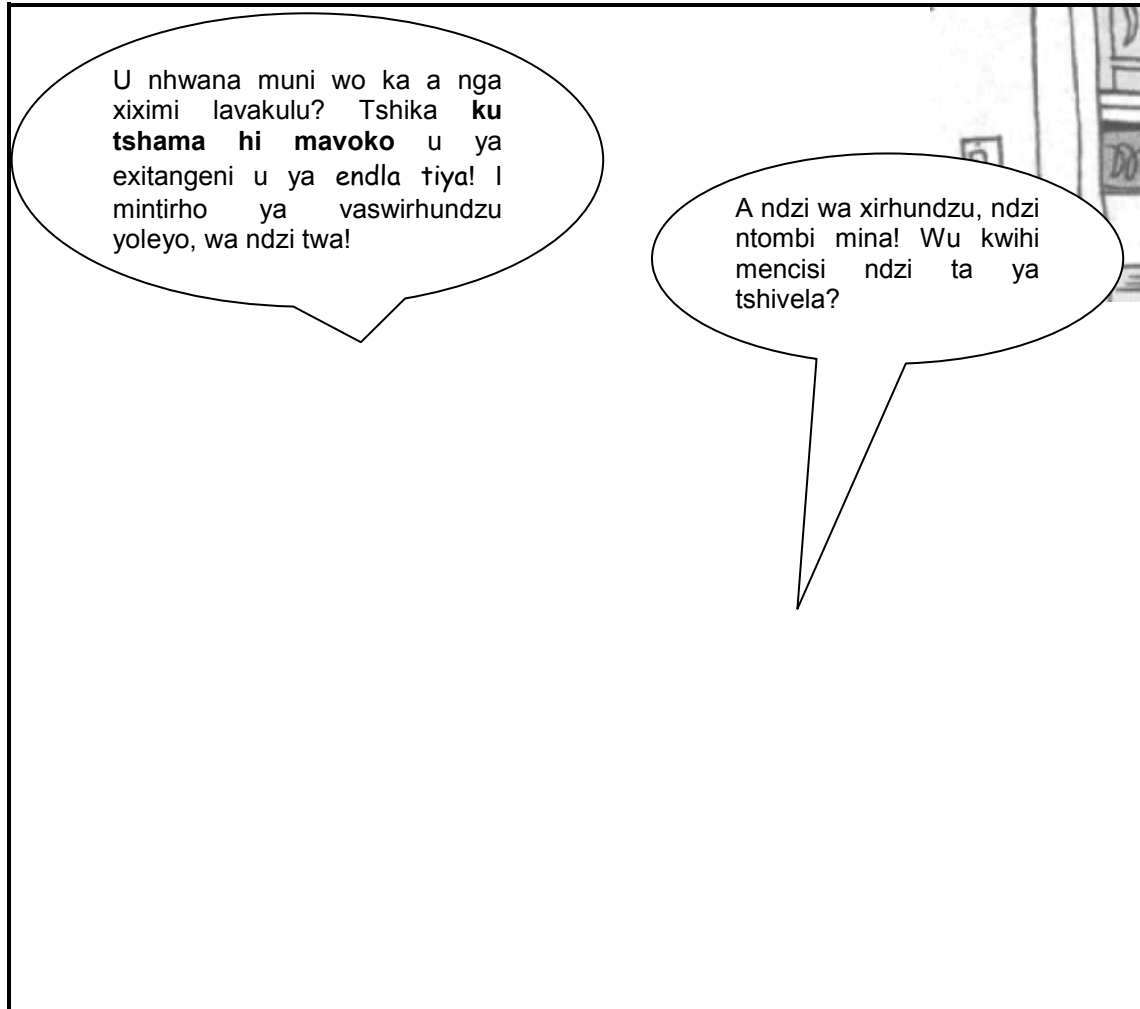
- 5.1.1 Tsavula rito RIN'WE eka xitshuriwa lexi nga laha henhla leri nyikaka nhlamuselo ya xivulwa lexi landzelaka. Tihela u nyika na risivinene leri yimelaka rito ra kona.

N'wana loyi a nga tswariwa a ri yexe eka vatswari va yena. (2)

- 5.1.2 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka vunyingi.
Xidokodelana xa vanhu na xona a xi nga dyi ro vupfa. (2)
- 5.1.3 Vumba swivulwa swin'wana hi mahlanganisi lama tikisiweke eswivulweni leswi nga laha hansi:
(a) Leswi swi endlile **leswaku** xi nga xiximi, xi nyenyela na ku tiendlela hinkwaswo hi ku rhandza. (2)
(b) Siku rin'wana mudyondzisi Rivoyi u tsundzuxe Mampihinini loko a ta va a faye n'wana un'wana hi xitina, **kambe** u lo tichela mpfundze emakatleni eka N'waChovolo. (2)
- 5.1.4 Tsala xivulwa lexi landzelaka xi va eka tlhelo ra nandzulo:
Rivoyi u ringetile ku koka Mampihinini tindleve. (2)
- 5.1.5 Endla xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke lexi nga na nhlamuselo yo hambana na leyi nga exivulweni.
Xi n'wi hlantswa a **sala** a lo cacaa! (2)
- 5.1.6 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi ndlela leyi kombisiweke:
Voko ...
Mampihinini a xi nga tlhandlekiwi voko. (2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xifaniso xi kumiwe eka www.images.com]

- 5.2.1 Eka xivulwa lexi nga laha hansi, tsavula rihlawuri rin'we u tlhela u nyika na ntirho wa rona.

U nhwana muni wo ka a nga xiximi lavakulu? (2)

- 5.2.2 Nyika ritofularha ra rito leri nga tikisiwa eka xivulwa lexi nga laha hansi u tlhela u ri tirhisa exivulweni lexi twalaka.

I mintirho ya **vaswirhundzu** yoleyo. (2)

- 5.2.3 Xana i mhaka ya kahle ku va vana va pfuna vatswari va vona hi mintirho ya le xitangeni ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80